

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	7
ÖNSÖZ.....	9

GİRİŞ

Sumer Kelimesinin Anlamı	13
Sumer Toplumu.....	17
Arkeolojik Kazılar	24
İlk Yazılı Belgeler	26

BİRİNCİ BÖLÜM

TEMEL İNANÇLAR VE PANTEON

İlk İnançlar ve İlk Tanrılar	29
Şamanist İnançlar.....	42
Ölüm Sonrası ve Ruhlar	52
Kozmogoni ve Kozmoloji	58
Panteon.....	75

İKİNCİ BÖLÜM

ENLİL

Enlil ve Kült Şehri Nippur	87
Mitlere Göre Mezopotamya'da Enlil İnancı.....	94

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ENLİL İNANCI VE KÜLTÜNÜN

YAKINDOĞU'DA YAYILIMI

MÖ 3200-2350 Arasına Tarihlenen Belgelerde Enlil	139
Arkaik Belgelerde Enlil	139
Erhanedanlar Dönemi Verileri (MÖ 2900-2340)	139
MÖ 2350-1900 Arasındaki Belgelerde Enlil.....	148

Akad Dönemi (+/- MÖ 2340-2159)	148
II.Lagaş Hanedanı Dönemi (+/- MÖ 2200-2100).....	159
III. Ur Hanedanlığı Dönemi (+/- MÖ 2100-2000).....	164
MÖ 2000-1600 Arasındaki Belgelerde Enlil.....	179
İsin-Larsa Dönemi Metinleri (+/- MÖ 2000-1800).....	180
Eski Asur Dönemi (+/- MÖ 1900-1700)	196
Eski Babil Dönemi (+/- MÖ 1900-1600)	202
MÖ 1600-1000 Arasındaki Belgelerde Enlil.....	217
Orta Babil Dönemi (+/- MÖ 1600-1000).....	218
Orta Asur Dönemi (+/- MÖ 1400-1076).....	226
MÖ 1076-30 Arasındaki Belgelerde Enlil	244
Yeni Asur Dönemi (MÖ 934-610).....	244
Yeni Babil Dönemi (MÖ 626-539)	260
Pers dönemi ve Hellenistik Dönem (MÖ 539- 30).....	270
Yahudi İnançlarında Enlil'in İzleri.....	282
 SONSÖZ.....	 303
KAYNAKÇA.....	311
 EKLER.....	 330
EK 1: DÖNEMLER:.....	330
EK 2: Sumer Kral Listesi	331

ÖNSÖZ

Bu kitap “Sumerlilerde Tanrı Anlayışı ve Enlil Kültü” isimli doktora tezinin filolojik ayrıntılardan ve akademik üsluptan büyük ölçüde arındırılarak sadeleştirilmesiyle oluşturuldu. Çalışmada Mezopotamya dini tarihi, Enlil inancı merkezinde ve çivi yazılı kaynaklar rehberliğinde bir bütün olarak ele alındı.

Çalışmanın amacı arkaik inançlardan Sumer dinine geçiş sürecini fenomenolojik bağlamda incelemek, erken dönemden itibaren Mezopotamya inançlarının siyasi gelişmeler ve etnik gruplar arasındaki etkileşimlerle nasıl değişime uğradığını, hangi unsurların yok olup hangilerinin günümüze kadar ulaştığını, Sumer tanrılarından Enlil merkeze alınarak, yeni bir bakış açısıyla ele almaktır.

Merkeze Enlil’in alınmasının birkaç nedeni var. Öncelikle Enlil Mezopotamya tarihinin tüm periyodlarında yazılmış belgelerde ismi geçen bir ilahi figür ve edebi metinler yanında kraliyet yazıtlarından Enlil inancının tarihsel süreçteki seyrini izleyebiliyoruz. Kraliyet yazıtlarında kralların unvanları, seferleri, inşa ettikleri tapınaklardan bahsedilmesi ve Enlil’in bu yazıtların çoğunda yer alması inançların kronolojisini çıkarmamıza imkân veriyor. Ayrıca Enlil’in kült şehri Nippur erken Sumer döneminde bir dini merkezdi ve miladi döneme kadar bu kentten veri alabiliyoruz. Bunun yanında, literatürde Enlil ile ilgili çalışmalar var ama belli yönleriyle ve belli zaman aralıklarında ele alınmış. Enlil inancı ve kültürünün yaklaşık üç

bin yıllık sürecinin tamamını ele alarak literatürdeki bir boşluğun doldurulmasını amaçladık.

Çalışmanın giriş bölümünde Sumer terimi, Sumer toplumu, ilk yazılı belgeler ve arkeolojik araştırmalar; birinci bölümünde Mezopotamya coğrafyasındaki ilk inançlar ve panteon, ikinci bölümde mitolojik anlatılarda Enlil, üçüncü bölümde Yakındoğu'da Enili kültünün yayılımı incelendi. Eldeki en erken belgeler daha geç olanlarla birlikte değerlendirilip anlamlı bir bütün oluşturacak şekilde yorumlandı. Başka inançlarda yer alan, Sumer inançlarıyla ortaklık ve benzerlik gösteren fenomenlere karşılaştırmalı olarak yer verildi, Sumer anlatıları bu perspektifle değerlendirildi. Çalışma, alanındaki temel kaynaklar esas alınarak hazırlandı. Tabletlerin transliterasyon ve çevirileri incelendi ve bazı bölümlerde etimolojik değerlendirmeler yapıldı. Bunun için sözlük ve işaret listelerinden yararlanıldı. Dinler tarihinin fenomenleri deskriptif olarak ele alma ve yorumlama üzerine kurulu metodolojisi ise Sumerolojinin filolojik metodu birleştirildi.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında büyük emeği geçen danışmanım Prof. Dr. Durmuş Arık'a, Ankara Üniversitesi Dinler Tarihi ve DTCF Sumeroloji bölümündeki değerli öğretim üyelerine ve bana çalışma süresince destek olan aileme teşekkür ederim.

GİRİŞ

Sumerliler yaklaşık altı bin yıl önce dünyanın ilk şehri Uruk'u kurdular. Daha önce de Yakındoğu'nun çeşitli yerlerinde küçük yerleşimler kurulmuştu. Hatta birbirleriyle iletişim halindeydiler ve ortak kültürel yapıyı paylaşıyorlardı. Ancak, anlaşılan bu yerleşimler neolitik devrimden sonra hayatta kalmak için gerekenlere sahip oldular, temel ihtiyaçlarını karşılayabilecek duruma geldiler ve bazıları spesifik ürünlerin üretiminde uzmanlaştılar. Doğal zenginlikleri birbirlerinden farklı olan uzak coğrafyalar arasında ürün alışverişi başladı. Mezopotamya zaman içinde İndus vadisini Anadolu ve Kafkaslara bağlayan bir ticaret yolu haline geldi. 4. binyıl başlarından itibaren Güneydoğu Anadolu, Kuzey Suriye ve Orta Fırat'taki Diyala bölgesinde, bu ticaret yolunun belli noktalarını oluşturacak şekilde Uruk merkezli olduğu tahmin edilen istasyonlar kuruldu. Bu bölgelerde ele geçirilen Erken Uruk kültürüne ait silindir mühürler, yapılar, seramikler gibi bulgular, Uruk'la bağlantılı küçük grupların kuzeyde yerli halkla dostça ilişkiler kurarak yaşayan tüccarlar olabileceklerini gösterdi. Amaç uzun mesafeli ticareti kontrol altında tutmak olmaydı. Basra körfezinin kuzey kıyılarındaki sazlık ve bataklık topraklar ise, o dönemde İndus vadisi ve güneydeki adalarla kuzey Mezopotamya arasında bir geçiş noktasıydı.

Bu noktadaki Uruk yerleşiminde dördüncü binyıl ortalarında nüfus çok hızlı arttı, tapınak ve depo olarak kullanılan büyük yapılar inşa edildi ve yerleşim bu yapıların çevresinde

yoğunlaştı. İş bölümüyle üretim yapılıyor, ürünler bu merkezi yapılarda toplanıyor ve halka tayin olarak dağıtılıyordu. Toplum tapınak görevlileri, halk ve köleler olarak sınıflara ayrılmıştı. Bu sırada Güney Mezopotamya'da, Fırat ve Dicle kıyılarında, güneyden kuzeye sıralanan Uruk sisteminde birbirine çok yakın bir dizi yerleşim kuruldu. Bunlar sonradan Sumer şehirleri olarak adandırılacaktı. Bu şehirler bir çeşit ekonomik ve askeri birlik oluşturmuşlardı. Amaç, doğuda, Zagros dağlarının ardında yaşayan toplulukların, bu ticari geçiş noktasını ele geçirmelerini önlemektir. Kendi aralarında ürün alışverişi de yapıyorlardı. Uruk'ta, bu şehirler arasında dolaşımda olan ürünlerin ve aynı zamanda Uruk'un kendi ürünlerinin kayıtları tutulmaya başladı. Ürün cinslerini, miktarlarını, dağıtım yerlerini ve dağıtılan görevlileri bu kayıtlardan öğreniyoruz. Bu kayıtlar piktogramlarla ve sayısal işaretlerle oluşturulmuş ilk yazılı belgelerdir.

Üçüncü binyılda, güneydeki Sumer şehirlerinde, aralarından birinin güçlenerek tümünü yönettiği hanedanlık sistemine geçildi. Bu arada bölgede Samiler güçlenmeye başladı. Kuzey Suriye ve Anadolu'daki Uruk istasyonları terk edilmiş ve yerlerini, farklı etnik gruplara ait daha ilkel yerleşimlere bırakmışlardı. Sumer şehirlerinin artık kuzeyde Ebla, Mari, Eşnunna yerleşimleriyle kültürel bağları vardı. Yazı gelişmiş, soyut kavramları ifade eden ideogramlar ve Sumerce çivi yazılı belgeler görülmeye başlamıştı.

MÖ 24.yüzyılda Samiler iyice güçlenerek Akad imparatorluğunu kurdular. Etki alanları Anadolu içlerine kadar uzanıyordu. Çivi yazılı belgeler Akadca yazılmaya başladı. Ancak bu imparatorluk yaklaşık iki yüz yıl sonra yıkıldı ve yerini son Sumer devletine bıraktı. Sumer gelenekleri tekrar canlandırılmaya

çalışılsa da Sami kültürü artık yerleşmişti. Bu yüzden son Sumer devletinin ömrü de uzun olmadı. Yüz yıl kadar sürdü.

Sonrasında Samiler ve farklı etnik gruplar Sumer bölgesine hâkim oldular. Sumerce konuşma dili olmaktan çıktı. Ancak milattan önce birinci yüzyıla kadar yazılı belgelerde geçerliliğini korudu. Sumerce-Akadca iki dilli metinler ve sözcük listeleri oluşturuldu, ağıtlar, ilahiler yazıldı, Akadca metinlerin içinde Sumerce sözcükler bolca kullanıldı. Sumerlilerin kültürü, inançları ve dili, onlardan sonra iki bin yıl daha yaşatıldı.

Sumer Kelimesinin Anlamı

Sumer ülkesi Güney Mezopotamya'da, Basra körfezinin hemen kuzeyindeki bataklık bölgede, Fırat ve Dicle nehirlerinin kıyılarında birbiri ardına kurulmuş şehirlerden oluşur. Başlıca Sumer şehirleri Uruk, Ur, Eridu, Nippur, Adab, Şuruppak, Lagaş, Larsa, Adab, Umma, Zabala ve Kiş'tir.

Sumerce belgelerde “ki-en-gi; ki-in-gi; ki-en-gi-ir; ki-en-gi-ra” olarak yazılan ve “kenger” olarak okunan terimin zaman içinde ses değişimine uğradığı ve Şumer/Sumer olarak telaffuz edildiği, “ki-en-gi”nin tüm Güney Mezopotamya'ya veya bölgenin daha küçük bir bölümüne işaret eden bir yer adı olduğu düşünülmektedir.¹

Söz konusu terimin görüldüğü en erken çivi yazılı belgeler MÖ 3. binyıl ortalarına aittir. Fara'dan (antik Şuruppak kenti) bir metinde Uruk, Adab, Nippur, Lagaş, Şuruppak ve Umma şehirlerinden toplanan askerlerin EN.Gİ.Kİ bölgesine yerleştirildikleri yazılmıştır. Diğer bir metinde bu şehirlerden gelen toplam 670 askerinin EN.Gİ.Kİ'nin koruyucuları olarak toplandığı kaydedilmiştir.² Yine bu dönemden başka bir belgede

1 P. Ant. Deimel, “ŠUMER = 𒂗𒂊𒂗 G.” *Biblica*, vol. 2, no. 1, 1921, pp. 71-74.

2 Douglas Frayne, “Presargonic Period (2700-2350 BC)”, 7-10. ; Wang, “The Metamorphosis of Enlil in Early Mesopotamia”, 231. Ayrıca Fara dan 2600-2500 yıllarına ait Erhanedanlar IIIa dönemine ait metinlerde Uruk,

“Kiš'ten Kiš kralı, Adab'dan Adab kralı, Aratta³dan Aratta beyi, “Kİ-EN-Gİ”den “Kİ-EN-Gİ” beyi...” ifadesinde “ki-en-gi” ayrı bir yer olarak yazılmıştır. EN.Gİ.Kİ ve Kİ-EN-Gİ'nin büyük olasılıkla aynı yeri ifade ettikleri düşünülür.⁴

III.Ur hanedanlığı (MÖ 2100-2000) döneminden itibaren kraliyet yazıtlarında krallar yönettikleri alanı ve unvanlarını Sumerce

“lugal kalam-ma

lugal ki-en-gi ki-uri-ke₄” olarak belirtmişlerdir. Bu ifade “kalam kralı, Sumer Akad kralı “ olarak tercüme edilir. Burada “ki-en-gi” Sumer anlamındadır. Sumer şehirlerinin bulunduğu topraklar “kalam”, yabancı ülkeler “kur” olarak adlandırılır.

“Sumer” kelimesi Akadlılar tarafından yazılan metinlerde Güney Mezopotamya'nın bir bölümünü, bir coğrafi bölgeyi ifade etmek için “māt Šumerim”(Sumer memleketi) şeklinde kullanılmıştır.⁵ Bu bölgede yaşayan insanlar da Akad dilinin farklı lehçelerinde “Šumerû”, “Šumeraiû” veya “Šumerâ”(Sumerliler) olarak anılmışlardır. Kelimenin İngilizce ve Fransızca karşılıkları

Adab, Nippur, Lagaş, Şuruppak, Umma şehirleri yazar ve altında ki-en-gi ifadesi bulunur. Metinler: WF 092, WF 094. Ayrıca TSŞ 0627 nolu metin (P010869) Enlil rahiplerinden bahsetmektedir. Sanga-GAR, sonra ma-lah (gemici) ve ensi-GAR ve ardından ki.en.gi ifadesi var. Bunlar en erken kayıtlardır. Ancak metin kopyasında ki.en.gi değil, “en.gi(veya zi).ki” yazmaktadır. Aynı durum TSŞ 0758'de ve WF092'de görülmektedir. Yine “en.gi.ki” yazılmıştır. Uruk'ta bulunan bir tablette (2500-2340 ED III b) RIME 1.14.17.03 (P222884) “ki.en.gi” olarak yazılmıştır. Tablet kopyasında da aynı yazım görülmektedir. Nippur'dan çıkarılan 2500-2340 yıllarına ait bir tablette (P264972 RIME 1.14.20.01)2.sütun 3.satır “ki.en.gi” olarak yazılmıştır. CDLI'de tablet fotoğrafları verilmiştir. Nippur'da en erken görülmeye bu dönemdir ve aynı döneme ait diğer tabletlerde de yazım sıralaması “ki.en.gi” dir.

3 Mitolojik metinlerde yer alan ve lokasyonu tespit edilememiş olan Aratta da bu şehirler arasında yazılmıştır.

4 Wang, “The Metamorphosis of Enlil in Early Mesopotamia”, 231-233.

5 İrfan Albayrak-Hakan Erol, “Sumerliler ve Dilleri Hakkında Bazı Notlar”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5/17 Ek, (2018), 158.